

ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС СТВОРЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІГРАФА В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Проаналізовано особливості історичного процесу створення та впровадження застосування поліграфа в оперативно-розшукову діяльність правових органів, а саме: виникнення першого технічного засобу, який використовувався у медичних цілях, становлення та розвиток поліграфа у різних країнах світу, початок використання поліграфа у державній службі. Детально вивчено застосування поліграфічних досліджень в Україні та нормативно-правові документи, що його регламентують. Виокремлено основні напрями використання цього технічного засобу в органах внутрішніх справ.

Ключові слова: поліграф, поліграфне опитування, правоохоронні органи, оперативно-розшукова діяльність, історичний розвиток.

Постановка проблеми. Феномен брехні супроводжує життєдіяльність людини. Логічним наслідком цього є пошук можливих способів її виявлення. На думку В. О. Варламова, потреба в «детекторі брехні» виникла, коли колективна діяльність стала реальністю, а доля однієї людини розпочала залежати від добросовісності іншої.

Перший технічний засіб, який фактично міг називатися поліграфом, був сконструйований 1892 р. англійським кардіологом Дж. Мак Кензі для застосування в медичних цілях і представлений на засіданні медичної секції Британської медичної асоціації в м. Торонто (Канада) в 1906 р. Зазначений технічний засіб міг одночасно реєструвати зміни артеріального та венозного тиску, але застосовувався лише в медичних цілях. Перші спроби контролю шкірно-гальванічної реакції з метою виявлення фізіологічних «ознак» брехні були зроблені 1897 р. Б. Стікером, який вважав, що особа, на яку зображення, слово чи інший подразник мають емоційний вплив, виявить більшу різницю показників електричної провідності шкіри, та застосовував гальванометр з електродами, приєднаними до пальців опитуваної особи, для реєстрації зазначених параметрів [1].

Стан дослідження. Вивчення процесу створення поліграфа у вітчизняній юридичній науці здійснено у дослідженнях В. І. Василичука, В. П. Захарова, О. І. Козаченка, В. В. Матвійчука,

Д. Й. Никифорчука, С. І. Ніколаюка, Ю. Ю. Орлова, М. А. Погорецького, В. В. Поливоди, А. М. Титова, В. О. Черкова та інших. Але питання саме історичного процесу створення та впровадження застосування поліграфа в оперативно-розшукову діяльність правоохоронних органів України не з'ясовано, що і є **метою** статті.

Виклад основних положень. Під час розгляду становлення та розвитку застосування поліграфа не можна оминати увагою метод асоціативного експерименту, основи якого були сформовані ще в Стародавній Індії, коли підозрюваному озвучували нейтральні та критичні слова, у відповідь на які він мав сказати перше слово, яке приходить йому на думку, та ударити у гонг. Було зауважено, що відповідь на «критичне» слово супроводжувалась більш сильним ударом [2, с. 11].

Подальшого розвитку зазначений метод набув у II пол. XIX ст. – I пол. XX ст. завдяки дослідженням О. Р. Лурії. Зокрема, хронометрування реакцій опитуваних осіб під час проведення асоціативного експерименту, проведене О. Р. Лурією 1923–1927 рр., вважається першою в СРСР спробою інструментальної оцінки психологічного стресу. Під час зазначеного дослідження науковцем зафіксовано збільшення тривалості реакції на питання, пов'язані зі складом злочину, у середньому на 24%, що давало змогу робити висновок про обізнаність опитуваної особи з деталями злочину [3, с. 12–13].

Американський психолог У. М. Марстон 1913 р. у психологічній лабораторії Гарвардського університету розпочав дослідження з виявлення брехні за змінами артеріального тиску із застосуванням сфігмоманометра (технічного засобу для вимірювання кров'яного тиску), за допомогою якого 1917 р. зміг виявити 103 із 107 випадків брехні [1].

1921 р. лікар Дж. А. Ларсон розпочав власні дослідження щодо застосування контролю артеріального тиску з метою виявлення брехні в поліцейському відділі м. Берклі (Каліфорнія, США), де його залучали як асистента до розкриття та розслідування злочинів. Він запровадив графічне відображення змін серцевої активності опитуваної особи на паперовій стрічці, а також приєднав до сфігмоманометра пневмограф.

У подальшому Дж. А. Ларсон розробив портативну форму свого технічного засобу, що дозволило йому виїжджати для проведення опитувань в інші міста країни. У 85% випадків зроблені висновки підтверджувались іншими доказами, зокрема зізнаннями підозрюваних. 1922 р. керівник поліції м. Дулут (Міннесота, США) У. Е. Пудж, оцінюючи результати роботи Дж. А. Ларсона, зазначав, що застосування методу виявлення брехні не підтверджує вину або невинність

особи, а лише сприяє поліції у визначенні пріоритетних напрямів розслідування злочинів і виправданні невинних [1].

Згодом, 1935 р., розробник першого серійного поліграфа Л. Кілер також наголошував, що такого приладу, як детектор брехні, не існує [4, с. 11–12]. Будучи студентом Каліфорнійського університету, він зацікавився розробками Дж. А. Ларсона та розпочав допомагати йому проводити опитування з метою виявлення брехні в поліцейському відділі м. Берклі (Каліфорнія, США).

1923–1924 рр. Л. Кілер за власними кресленнями розробив аналогічний прилад – емотограф, який реєстрував артеріальний тиск, пульс і дихання, а також був пристосований для контролю тремору. У березні 1924 року керівник криміналістичної лабораторії ФБР Е. П. Коффі зазначав, що результати проведених Л. Кілером поліграфічних опитувань у подальшому підтверджувалися зізнаннями підозрюваних. Вважається, що саме Е. П. Коффі став першим поліграфологом на державній службі та започаткував федеральну програму з питань дослідження можливостей застосування поліграфа органами державної влади [5].

Отож, період 80-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. можна вважати часом створення поліграфа, адже:

розроблено способи інструментальної реєстрації змін фізіологічних показників змін психоемоційного стану опитуваної особи;

об'єднано відповідні датчики в одному технічному засобі – поліграфі;

визначено мінімальні технічні вимоги до зазначеного технічного засобу;

введено в науковий лексикон термін «поліграф»;

зроблено перші кроки щодо нормативно-правового регулювання застосування поліграфа, зокрема на рівні судових прецедентів. На цьому етапі відбулась інтеграція досягнень психології, фізіології, медицини в юриспруденцію.

Уже наприкінці 30-х рр. XX ст. поліграф застосовувався підрозділами правоохоронних органів США в 28-ми штатах, а з початком Другої світової війни – на федеральному рівні. Із застосуванням цього технічного засобу здійснювався відбір персоналу в дослідницький центр із розроблення атомної бомби в Оук-Рідж, на керівні посади в поліції у післявоєнній Німеччині, до ЦРУ (1947 р.) та Агентства національної безпеки (1951 р.) [2, с. 15–16].

Серед країн, правоохоронні органи яких першими після правоохоронних органів США розпочали застосовувати поліграф, – Китай (1943 р.), Індія (1948 р.), Японія (1951 р.), Канада (50-ті рр. XX ст.),

Держава Ізраїль і Хорватія (1959 р.), Південна Корея (1960 р.), Болгарія (1963–1964 рр.), Польща (60-ті рр. XX ст.), Румунія (1974 р.), Сербія (1977 р.), Угорщина та Південно-Африканська Республіка (1978 р.), Чеська Республіка (1981 р.) [5]. Водночас підготовка поліграфологів для правоохоронних органів зазначених країн здійснювалась в американських школах спеціалістами або за методиками США.

Нині поліграф також застосовується правоохоронними органами таких країн, як Австралія, Бельгія, Білорусь, Великобританія, Вірменія, Греція, Естонія, Єгипет, Казахстан, Киргизстан, Колумбія, Латвія, Литва, колишня Югославська Республіка, Македонія, Малайзія, Мексика, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Росія, Саудівська Аравія, Сінгапур, Словаччина, Словенія, Туреччина, Україна, Фінляндія, Чорногорія та Швеція (всього – більше 40).

Як зазначає В. О. Варламов, «історія застосування поліграфа у боротьбі з правопорушеннями охоплює більше 100 років. Водночас наукова основа використання поліграфа почала розвиватися впродовж останніх 40–50 років. Це рідкісний випадок, коли практика визначала напрям удосконалення поліграфа» [6, с. 47].

Незважаючи на те, що з кінця 20-х рр. до середини 50-х рр. XX ст. деякі радянські науковці (А. Я. Вишинський, С. Я. Розенблат, М. С. Строгович та ін.) [3] висловлювалися проти застосування інструментального контролю психофізіологічного стану опитуваної особи з метою виявлення брехні, 1959 р. А. Сичовим і В. О. Варламовим було створено перший в СРСР технічний засіб, який реєстрував зміни артеріального тиску, частоти пульсу, верхнього та нижнього дихання, шкірно-гальванічної реакції. Він призначався для виявлення брехні у проведенні психіатричної експертизи та вважається першим радянським поліграфом [6, с. 73].

Поштовхом для зміни негативного ставлення до застосування поліграфа в СРСР, на думку Ю. І. Холодного, стало викриття на початку 60-х рр. XX ст. низки агентів розвідки Німецької Демократичної Республіки за кордоном із застосуванням цього технічного засобу. Наприкінці 60-х рр. XX ст. у КДБ СРСР було розпочато відповідні дослідження (В. М. Наумов, А. О. Занічева), а в 1975 р. – створено підрозділ із застосування поліграфа [2, с. 45].

1968 р. технічним відділом Московського карного розшуку було проведено показові випробування контактного та безконтактного вимірювачів психологічного стресу для керівництва МВС, а 1969 р. на засіданні науково-технічної ради ГУВС м. Москви вперше були публічно розглянуті проблеми застосування поліграфа в ОРД, на якому з підтримкою позиції щодо застосування поліграфа виступили

П. В. Сімонов, Е. Д. Костандов, Р. С. Белкін, І. Е. Биховський, С. А. Яні, І. М. Лузгін та інші науковці, які наголошували, що застосування поліграфа отримало достатнє наукове обґрунтування та є перспективним допоміжним засобом забезпечення розкриття та розслідування злочинів. Крім того, тоді було порушено питання щодо нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів (Р. С. Белкін). Проте керівництво правоохоронних органів, незважаючи на наявний у той час позитивний зарубіжний досвід і позиції вітчизняних науковців, заборонило вивчати проблему застосування поліграфа, що в подальшому виправдовувалося в основному етичними та моральними міркуваннями.

Водночас 1989 р. у МВС СРСР була створена робоча група з вивчення питання щодо впровадження застосування поліграфа в діяльність ОВС, а в 1990 р. керівництво МВС СРСР звернулося до КДБ СРСР з проханням надати змогу працівникам Міністерства ознайомитися з досвідом застосування цього технічного засобу органами державної безпеки. 1991 р. було розпочато навчання працівників МВС СРСР і РРФСР, але у зв'язку з подіями серпня того ж року завершено було лише його теоретичну частину [2, с. 47–48].

Негативне ставлення до застосування поліграфа у науковому середовищі не зникло навіть після запровадження застосування цього технічного засобу в діяльність правоохоронних органів уже незалежних Росії та України. Зокрема, у публікаціях О. М. Ларіна середини 90-х рр. застосування поліграфа розглядається як варварський, середньовічний метод [7].

За часів незалежності України до питання впровадження в діяльність правоохоронних органів поліграфічних опитувань повернулися 1997 р., коли МВС отримало від української діаспори в США 10 комп'ютерних поліграфів «Аксітон».

1998 р. перша група працівників правоохоронних органів пройшла підготовку на курсах поліграфологів ГУВС Краснодарського краю Російської Федерації, наступна група – 1999 р. на курсах поліграфологів в Академії судової психофізіології в м. Ларго (Флорида, США).

У травні 1999 р. у НАВСУ був проведений круглий стіл «Проблеми і напрямки впровадження поліграфа в практичну діяльність органів внутрішніх справ України» за участю представників МВС, СБУ, Міністерства оборони України, українських і російських поліграфологів, під час якого вперше в Україні були відкрито обговорені питання застосування поліграфа, зокрема можливості його застосування в кадровій роботі, у розкритті та розслідуванні злочинів,

проведенні службових розслідувань, організації підготовки поліграфологів в Україні, адаптації зарубіжних методик розроблення поліграфічних тестів тощо [8, с. 14–15].

У червні 1999 р. в Університеті внутрішніх справ було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Актуальні проблеми роботи з персоналом в органах внутрішніх справ», за результатами якої прийнято рекомендації щодо удосконалення роботи з персоналом в ОВС, серед яких окреслювалося запровадження застосування поліграфа з метою вивчення особистих якостей окремих працівників.

Першим розпорядчим документом із питань застосування поліграфа в ОВС узагалі та ОРД зокрема можна вважати наказ ГУБОЗ МВС від 26.01.2000 № 1дск, яким було запроваджено застосування поліграфа в кадровій роботі та ОРД підрозділів боротьби з організованою злочинністю МВС [9, с. 23]. З метою підвищення якості професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в системі МВС наказом МВС від 28.08.2001 р. № 743 «Про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ» було передбачено проведення в 2001–2002 рр. на базі ГУБОЗ, ГУКР та ГУДСО МВС, ГУМВС України в АР Крим та м. Києві, УМВС України в Дніпропетровській та Львівській областях, НАВСУ та ЛІВС при НАВСУ експерименту щодо запровадження застосування поліграфа в діяльності ОВС. Відповідно до п. 2 Положення про проведення експерименту щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності органів внутрішніх справ України, затвердженого п. 2.1 зазначеного наказу, головними завданнями експерименту було визначено:

створення науково-практичних основ школи поліграфологів у системі МВС;

проведення порівняльного аналізу методик, що використовуються фахівцями правоохоронних органів зарубіжних країн, можливостей комп'ютерних поліграфів різних виробників із метою визначення найбільш перспективних та ефективних щодо можливого впровадження в системі МВС;

розробку відомчої нормативно-правової бази проведення поліграфічних перевірок;

розробку методичних засад проведення поліграфічних перевірок у роботі з особовим складом ОВС;

підготовку матеріально-технічної бази для широкого застосування поліграфів у діяльності ОВС;

підготовку науково-методичної бази для забезпечення навчання поліграфологів серед працівників ОВС.

Незважаючи на те, що, відповідно до п. 2.3 зазначеного Положення, цей експеримент здійснювався лише з метою перевірки кандидатів на службу в ОВС і навчання у навчальних закладах МВС, осіб рядового і начальницького складу, які висуваються на керівні посади або відбираються до складу миротворчих місій, та тих, щодо яких проводяться службові перевірки, цей документ можна вважати першим в Україні нормативно-правовим актом, в якому було закріплено поняття та організаційні аспекти проведення поліграфної перевірки, права та обов'язки поліграфолога та замовника її проведення.

Попри спрямованість експерименту на кадрове забезпечення, його проведення сформувало основні напрями застосування цього технічного засобу в ОВС – у кадровій роботі, розкритті й розслідуванні злочинів, а також визначено проблеми, які гальмують упровадження застосування поліграфа в діяльність ОВС, зокрема:

- обмеженість можливостей застосування поліграфа у проведенні оперативно-розшукових заходів у зв'язку з відсутністю відповідної нормативно-правової бази;

- недостатність організаційного, науково-методичного, кадрового та матеріально-технічного забезпечення застосування поліграфа;

- незначна кількість і різноманіття моделей поліграфів, застосовуваних ОВС;

- обмежена кількість підготовлених поліграфологів;

- невизначеність статусу поліграфолога тощо.

Першочергове вжиття заходів із нормативно-правового регулювання застосування поліграфа саме в кадровій роботі в ОВС можна пов'язати з результатами експерименту 2001–2002 рр. щодо використання комп'ютерних поліграфів у діяльності ОВС, відповідно до яких близько двох третин (65%) поліграфних опитувань було проведено саме в кадровій роботі. Водночас це не применшує актуальності та важливості застосування поліграфа у вирішенні питань боротьби зі злочинністю.

Попри це, необхідно звернути увагу на деякі норми Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України, зокрема:

- а) п. 2.5.3, згідно з яким одним із основних завдань служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС визначено розроблення та впровадження новітніх технологій в оперативно-службову діяльність, зокрема із застосуванням комп'ютерної поліграфної техніки;

- б) п. 3.3.4, згідно з яким однією з функцій служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС за напрямом

психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС визначено проведення психологічних експертиз і поліграфних досліджень [10].

Аналіз змісту зазначеного Положення доводить, що в контексті цього документу термін «оперативно-службова діяльність» охоплює питання розкриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, реалізацію переговорної діяльності тощо. А, отже, це Положення можна вважати таким, що встановлює правові підстави для застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів, проте лише для обмеженого кола осіб – працівників служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності ОВС.

Запровадження застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів у подальшому було відображено у Програмі протидії злочинам проти життя та здоров'я особи на 2008–2012 рр., відповідно до якого ДКР МВС, ГУМВС, УМВС, міськрайлінорганам внутрішніх справ було доручено забезпечити системне використання в роботі з розкриття злочинів проти життя та здоров'я особи психофізіологічних опитувань підозрюваних, обвинувачених, свідків і потерпілих із застосуванням поліграфа, згідно з чинним законодавством України [11].

Не применшуючи важливості цього рішення, наголосимо на його недостатності, зокрема з таких причин: по-перше, Програма є розпорядчим документом, а не нормативно-правовим актом; по-друге, коло застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів обмежено загальною спрямованістю Програми – злочинами проти життя та здоров'я особи; по-третє, коло суб'єктів застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів, зокрема на рівні Центрального апарату МВС, обмежено підрозділами карного розшуку.

Висновки. Питання не лише правового регулювання застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів узагалі, але й установлення правових підстав для його застосування зокрема, не вирішені і надзвичайно актуальні.

За поступової активізації застосування поліграфа у розкритті та розслідуванні злочинів узагалі та в ОРД зокрема сьогодні нагальної необхідності набуває розроблення правового забезпечення відповідно до об'єктивно існуючої практики та потреб правоохоронних органів у цій сфері.

1. Kerry Segrave. Lie detectors. A social history / Kerry Segrave [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.books.google.com/books?id=Kr3xmUi61goC%printsec=frontcover%hl=ru>

2. Холодный Ю. И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты): монография / Ю. И. Холодный. – М.: Мир безопасности, 2000. – 160 с.
3. Варламов В. А. Детектор лжи / В. А. Варламов. – Краснодар: Советская Кубань, 1998. – 368 с.
4. Холодный Ю. И. Полиграфы («детекторы лжи») и безопасность. Справочная информация и рекомендации / Ю. И. Холодный. – Вып. 1. – М.: Мир безопасности, 1998. – 96 с. (Серия «Библиотека полиграфа»).
5. Matte, James Allan. Forensic psychophysiology using the polygraph: Scientific truth verification – Lie detection / Matte, James Allan [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com/books?id=4yThE6vChBAC&printsec=frontcover&lr=&hl=ru#PPP1,M2>.
6. Максимов М. Г. Полиграф вчера, сегодня и завтра / М. Г. Максимов // Опыт использования полиграфа в профилактике и раскрытии преступлений в ГУВД Краснодарского края (1-я науч.-практ. конф.); под ред. А. Г. Сапрунова, С. Л. Николаева. – Краснодар, 1997. – С. 73–75.
7. Ларин А. М. Криминалистика и паракриминалистика: науч.-практ. и учеб. пособие / А. М. Ларин. – М.: БЕК, 1996. – 192 с.
8. Морозова Т. Р. Здійснення поліграфічних обстежень при проведенні службових розслідувань за фактами надзвичайних подій серед особового складу ОВС України: методичні рекомендації / Т. Р. Морозова. – К.: ДНД МВС, 2006. – 68 с.
9. Безруков Е. В. Практика применения спецподразделениями БОП МВД Украины специальных психофизиологических исследований при проведении оперативно-розыскных мероприятий и при подборе кадров / Е. В. Безруков, В. В. Шишкин // Актуальные проблемы специальных психофизиологических исследований и перспективы их использования в борьбе с преступностью и при подборе кадров: материалы VII Междунар. науч.-практ. конф. – Краснодар: Изд-во КубГТУ, 2006. – С. 23–31.
10. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Наказ МВС від 28.07.2004 № 842 // Офіційний вісник України від 19.11.2004. – 2004. – № 44. – С. 187. – Ст. 2922.
11. Про оголошення рішення колегії МВС України: Наказ МВС від 31.07.2008 № 370. – К.: МВС України, 32 с.

Повстаный А. В. Исторический процесс создания и внедрения применения полиграфа в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов Украины

Проанализированы особенности исторического процесса создания и внедрения применения полиграфа в оперативно-розыскной деятельности правовых органов, а именно: возникновение первого технического средства, который использовался в медицинских целях, становление и развитие полиграфа в различных странах мира, начало использования полиграфа в государственной службе. Детально изучены применения полиграфических исследований

в Украине и нормативно-правовые документы, его регламентирующие. Выделены основные направления использования этого технического средства в органах внутренних дел.

Ключевые слова: полиграф, полиграфный опрос, правоохранительные органы, оперативно-розыскная деятельность, историческое развитие.

Povstjanuji O. V. The historical process of creation and implementation of polygraph application in investigative activity of law enforcement bodies of Ukraine

The features of the historical process of creating and implementing the use of polygraph in Operational Activities legislative bodies, namely the emergence of the first technical means, which is used for medical purposes, the establishment and development of polygraph around the world, the beginning of the polygraph in the public service.

The peculiarities of the polygraph, which was originally intended for detecting lies during the psychiatric examination, namely the registration of changes in blood pressure, pulse rate, upper and lower respiratory, skin-galvanic reaction; different attitudes to the world's scientists that device. Detailed studies examined the use of printing in the disclosure and investigation of crimes in Ukraine and regulatory documents that regulate it.

Thesis there is determined the main directions of use of technical means in the internal affairs. Determined that the present urgent need to develop a legal acquires ensure adequate legal provision under objectively existing practice and needs of law enforcement in this area.

Key words: polygraph, polygraph interrogation, law enforcement, operational-search activity, historical development.

Стаття надійшла 6 березня 2015 р.

УДК 343.132

**О. В. Ряшко,
М. А. Шабанов**

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
У ФОРМІ ПРИВАТНОГО ОБВИНУВАННЯ**

Висвітлено питання, які стосуються регламентації кримінального провадження у формі приватного обвинувачення на законодавчому рівні у контексті оновленої моделі кримінального судочинства в Україні. Суспільна небезпека злочину – вагомий фактор: з огляду на те, наскільки тяжкими чи особливо тяжкими є кримінальні правопорушення, можна визначити стан суспільного спокою у державі. Враховуючи менталітет громадян і ступінь